

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI (PhD) DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

GRÓSZ ANDRÁS

A DEUTSCHUNGAR BLEYER JAKAB –
– KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KATOLIKUS EGYHÁZHOZ
FÜZŐDŐ KAPCSOLATÁRA
(1920–1933)

Történelemtudományi Doktori Iskola

Dr. Erdődy Gábor MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (DSc), a Doktori Iskola vezetője
Új- és Jelenkori Magyar Történelem Doktori Program

Dr. habil. Varga Zsuzsanna egyetemi docens (CSc), a Doktori Program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Elnök: Dr. Erdődy Gábor MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (DSc)

Felkért bírálók: Dr. Balogh Margit c. egyetemi docens (CSc)

Dr. Pritz Pál MTA doktora, egyetemi magántanár (DSc)

Titkár: Dr. habil. Sipos Balázs egyetemi docens (PhD)

Tagok: Dr. habil. Ablonczy Balázs egyetemi adjunktus (PhD)

Dr. Adriányi Gábor c. egyetemi tanár (DSc)

Dr. Eiler Ferenc (PhD)

Témavezető és tudományos fokozata:

† Dr. Gergely Jenő egyetemi tanár (DSc)

Dr. habil. Tóth Ágnes (CSc)

BUDAPEST 2014

I. Témaválasztás

Dolgozatunkban a magyarországi német mozgalom egyik legkiemelkedőbb alakja, Bleyer Jakab germanista egyetemi tanár, nemzetiségügyi miniszter (1919–1920), parlamenti képviselő (1920–1922, 1927–1933), a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület egyik alapítója és a magyarországi római katolikus egyház kapcsolatát tekintjük át.

A dolgozat a trianoni békeszerződés (1920) és Bleyer halála (1933) közötti csaknem másfél évtizedet dolgozza fel. Ezzel jelezni kívántuk, hogy bár Bleyer tudományos munkásságát, programadó tanulmányát is részletesen tárgyaljuk, de elsősorban a Trianon utáni tevékenységére, valamint a megváltozott kisebbségpolitikai helyzetre és a katolikus egyház 1920 utáni szerepére összpontosítunk. Bleyer nemzetiségi miniszteri időszakára és a politikai katolicizmus szervezeteiben folytatott tevékenységére is kiemelt figyelmet fordítunk, hiszen ekkor alapozta meg a klérussal való viszonyát. Vizsgálódásaink során láttatjuk azt a Bleyerről alkotott képet, amely a felső- és alsópapság körében alakult ki róla és politikájáról. Bleyer 1920 után a magyarországi német mozgalom egyik alapítója volt, ezért jelentős teret szentelünk a kisebbségi iskolaügy, a templomi anyanyelvhasználat és a hazai német sajtó – különösen a Bleyer által alapított *Sonntagsblatt* című hetilap – kérdésének is. A magyarországi németek nyelvi és kulturális jogaiért vívott küzdelem teljes mértékben összefonódott Bleyer közéleti tevékenységével, így a kisebbségpolitikát alakító tényezők (állam, egyház, vármegyei és települési közigazgatás) számára személye megkerülhetlenné vált. A katolikus klérus 1920 utáni szerepének vizsgálata a magyarországi németiségre vonatkozóan azért indokolt, mert a trianoni békeszerződést követően az új országhatárokon belül élő németiség több mint 80 százaléka római katolikus volt. Ez azt jelentette, hogy a vallási élet és az iskolaügy tekintetében döntő súllyal jelen lévő katolikus klérus a kisebbségpolitika fontos tényezőjévé vált. A témáról eddig megjelent munkák szinte kizárólag a katolikus klérus asszimilációs szándékán keresztül tekintettek a kérdésre. Mi azonban – nem eltagadva ezeket a törekvéseket – szélesebb összefüggésben kívánjuk a magyarországi németiség és a katolikus egyház számos területet felölelő kapcsolatát Bleyer tevékenysége révén bemutatni.

II. A téma historiográfiája

Mindez ideig Bleyer Jakab és a katolikus egyház kapcsolatára vonatkozó tanulmányok nem születtek, bár többen is utaltak a német kisebbségi kérdésben a magyar klérus szerepének fontosságára. Ezek a munkák azonban általános jelleggel, elsősorban politikai, gazdasági és társadalmi vetületében tárgyalták a témát, nagyrészt nélkülözve az egyházi levéltárak gazdag forrásanyagát. Tilkovszky Loránt és Norbert Spannenberger elsősorban a Prímási Levéltár dokumentumait tekintették át, valamint – Fata Mártához hasonlóan – leginkább a megyei levéltárak anyagát kutatták.

Két olyan mű létezik, amely kizárólag Bleyer életútjával foglalkozik, és részben utal az egyházzal való kapcsolatára. Hedwig Schwindnek az 1930-as években írt, kissé ideologikus megközelítésű disszertációja Bleyer szerepét túlértékelt, jóllehet a mű tudományos igényéhez nem fér kétség. Ezt különösen akkor tekinthetjük kiemelkedő teljesítménynek, ha azt a politikai közeget tekintjük, amelyben a disszertáció született. A munkában a katolikus egyház szerepe leginkább az iskolakérdés tárgyalásakor jelent meg, de átfogó elemzésre Schwind sem vállalkozott, közölt forrásai azonban témánk szempontjából jelentőséggel bírnak. A Tübingenben élő Fata Márta 1991-ben elkészült disszertációja elsősorban Bleyer magyarországi német mozgalomban végzett szerepét dolgozta fel, párhuzamosan láttatva a magyar és német kisebbségpolitikára vonatkozó köztörténeti eseményeket a politikai életúttal. Fata disszertációjában témánkra vonatkozóan a katolikus egyház asszimilációban betöltött szerepére utaló néhány sommás megjegyzésnél több nem jelent meg. Tilkovszky Loránt tanulmányában röviden utalt Bleyernek az iskolakérdésben a katolikus egyházzal folytatott vitájára és konfliktusára. Emellett rámutatott az egyház asszimilációban játszott szerepére, munkáihoz egyházi levéltár anyagát is felhasználva. Gerhard Seewann Bleyer egyházi kapcsolataival összefüggésben a századforduló keresztény-konzervatív katolikus irányzatainak hatásaira mutatott rá. Gergely Jenő tanulmányában a magyarországi németység keresztényszociális mozgalomban játszott szerepét vette górcső alá, amelyben Bleyer személyét is érintette. Hambuch Vendel tanulmánya Bleyer politikai katolicizmusával és személyes hitéletével foglalkozott. Ugyancsak személyes vallásosságát emelte ki Greszl Ferenc nagykovácsi plébános, Bleyer híve, akinek cikke kortársként magán hordozta tiszteletének és érthető elfogultságának jegyeit. Erich Kussbach, az unoka értékelése számos, Bleyer neveltetésére és a család vallásosságára vonatkozó fontos adatot tartalmaz.

A magyarországi történészek közül többen tárgyalták Bleyer szerepét, jóllehet a művek nem elsősorban az ő tevékenységére összpontosítottak. Tilkovszky Loránt és Bellér Béla úgy látták, hogy bár Bleyer a német népközösség elvét valóban egyre jobban magáévá tette, de megmaradt benne az a kettős kötődés, amelyben a magyar hazafiság – ha munkássága utolsó éveiben valamelyest jelentőségét veszítette is – fontos szerepet töltött be. Ezzel szemben Norbert Spannenberger és Gerhard Seewann úgy vélték, hogy azok a folyamatok, amelyek a magyarországi német mozgalom radikalizálódásához és kettéválásához vezettek, már Bleyer munkássága idején felszínre kerültek. Seewann szerint Bleyer nézetei illeszkedtek az ellenforradalmi rendszer keresztény-konzervatív jellegéhez, hiszen az államnemzettel való békés kiegyezés híve volt, ám 1931-től a kisebbségi jogok megoldatlansága miatt egyre inkább radikalizálódott, amellyel lényegében eddigi politikájának kudarcát is beismerte. Ezt az álláspontot Norbert Spannenberger is osztotta. Pritz Pál Bleyer nyelvi és kulturális követeléseinek jogosságát hangsúlyozta, ugyanakkor rámutatott arra, hogy az 1930-as évekre erkölcsi igazságait a külpolitikai körülmények felülírták.

A második világháborút és a németek kitelepítését követően a Németországban élő magyarországi németek számára Bleyer személye egyrészt a magyar szülőföldre való ragaszkodás eszményképe lett, másrészt a kitelepítés jogtalanságát átélők nagy részénél a német öntudat formálójaként is megjelent. Bleyer szerepét a Theodor Schieder által összeállított dokumentáció és a rá reagáló Weidlein-kötet is taglalta, de mindkét anyag tendenciózus, részben a politikai szándékoknak megfelelő érvrendszert használt. A bonni gyűjtemény, amely igazolni kívánta a kitelepítettek jogát régi hazájukhoz, elsősorban a politikai magyar nemzet koncepcióját hangsúlyozta, amelyen belül Bleyer elképzelése kudarcot vallott. Ezzel szemben Weidleinék – a magyar nacionalizmus számos helyen történő félreértelmezésével – Bleyert olyan hősként ábrázolták, aki a magyarországi némettség „élethez való jogáért” küzdött. A Weidlein-Schieder vita rávilágított azokra a törésvonalakra is, amelyek a Németországban élő magyarországi németeket a Volksbund kérdésben megosztotta, és ez a németországi Bleyer-képet erősen befolyásolta.

A Bleyert személyesen ismerő kitelepített németek megszólalásaiban vált Bleyer olyan hivatkozási ponttá, aki a magyar kisebbségpolitikával és asszimilációval szembeni fellépést, egyben a magyar haza iránti elköteleződést megtestesítette. Bleyer az 1945 utáni időszakban az egész dunai némettség jelképe lett, talán azért is, mert munkásságában – függetlenül annak sikerességétől – ötvözni tudta a magyar állam iránti hűséget a német népiség megőrzésének

igényével. A németországi történeti emlékezet egyik kiemelkedő állomása volt az 1983-ban, Bleyer halálának 50. évfordulóján rendezett gerlingeni emlékülés, ahol egyrészt személyes visszaemlékezések, másrészt tudományos igényű előadások hangzottak el. A tanácskozás egyes felszólalásai Bleyert olyan nemzetiségi politikusként ábrázolták, aki törekvéseivel megelőzte korát, és aki tevékenységével azt kereste, ami összeköt és nem azt, ami szétválaszt. Bleyer az előadásokban annak az együttélési formának a megalkotójaként jelent meg, amelyben az 1980-as évek első felében az akkori szocialista magyar állam és kisebbségei együttműködtek.

Magyar politikai részről Aczél György 1983-as beszéde jelentett változást, amelyben ő a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének VI. kongresszusán elutasította a németekre vonatkozó kollektív bűnösség vádját. Témánk szempontjából nagy jelentőséggel bírt az 1987-es tudományos tanácskozás, ahol először találkoztak hazai és német történészek, köztük a kitelepített németek képviselői.

A magyarországi németiség körében napjainkban is rendeztek tudományos igényű tanácskozásokat: 1993-ban, 2003-ban és 2013-ban Bleyer halálának évfordulóin magyarországi német szervezetek történészek bevonásával, a szakmai szempontoknak eleget téve mutatták be Bleyer munkásságát. Mindhárom konferencia szélesebb kontextusban láttatta Bleyer tevékenységét. Részt vettek benne tudományos (pl. Fata Márta, Bellér Béla, Eiler Ferenc, Pritz Pál, Pál Vince) és a személyiséget abszolutizáló, az érzelmi szempontokat előtérbe toló, Bleyerrel is kortárs előadók (pl. Anton Tafferner, Paul Ginder, Georg Krix). Azt mondhatjuk, hogy az 1980-as és az 1990-es évektől egy kiegyensúlyozottabb irányba mozdult el a Bleyer-kutatás.

Azt, hogy a vallásnak a nemzeti identitás megőrzésében kiemelkedő szerepe van, a magyarországi németiségre vonatkozóan Tóth Ágnes, Eiler Ferenc, Gonda Gábor és Marchut Réka kutatásai erősítették meg. Tilkovszky Loránt tanulmányaiban a német kisebbségi iskolakérdés és a katolikus klérus két világháború közötti viszonyát vizsgálta. Adriányi Gábor áttekintő képet adott a középkortól kezdődően a magyarországi németiség egyházi életéről. Tóth Ágnes a magyarországi németiség két világháború közötti oktatási kérdéseiről írt, tanulmányaiban kiemelt helyet foglalt el az egyházak szerepe. Norbert Spannenberger 2006-ban megjelent könyvében külön fejezetben tárgyalta a magyarországi németiség és katolikus egyház 1918 és 1939 közötti viszonyát, különös tekintettel az iskolakérdésre és a hazai német mozgalomra. Spannenberger a Horthy-rendszerben elfoglalt hatalmi helyzetéből és a politikai berendezkedésen belüli pozícionálási kényszerén keresztül láttatta a katolikus egyház

kisebbségpolitikai mozgását, a differenciáltságot mégis hiányolhatjuk megállapításaiból. Véleményünk szerint nem lehet kizárólag az egyházak közötti hazafiassági versenyből „levezetni” például a magyarosítás problémáját, ahogy egy-egy helyi kisebbségi ügy is jóval összetettebb volt annál, hogy csupán az erőszakolt asszimiláció kérdésén keresztül vizsgálhatnánk.

Az országos kitekintésű munkákon kívül több, tudományos igényű, a katolikus egyház és németiség kapcsolatát a két világháború közötti időszakban vizsgáló helytörténeti munkát is ismerünk, így Marchut Réka és Somlai Péter tanulmányai Pest megyei német településekre vonatkozóan születtek. Jelen sorok írója elsősorban a két világháború közötti Budaörs helyi plébánosa kapcsán folytatott kutatásokat, valamint Csernoch János hercegprímás magyarországi németiséghez fűződő kapcsolatát elemezte.

A Németországban élő, magyarországi német történészek több munkában foglalkoztak a katolikus egyház és a magyarországi németiség kérdésével. Norbert Spannenberger három csoportkategorióra osztotta őket, amelyeket tárgyalta témánkra vonatkozóan mi is alkalmazunk. Az első csoport az önkéntes menekülést és a második világháború utáni kitelepítést átéltek, akik nagyrészt amatőr történészek. Ők személyes tapasztalataik révén a Volksbundhoz kötődtek (Johann Weidlein, Anton Tafferner, Paul Ginder), míg mások német identitásukat megvallották, de a Volksbunddal szemben foglaltak állást (Ludwig Leber, Greszl Ferenc). A budapesti Jakob Bleyer Gimnázium egykori igazgatója, Johann Weidlein értékes forrásokat felvonultató, de mégis tudománytalan dokumentumgyűjteményében éles kritikával illette a katolikus egyház asszimilációban játszott szerepét, mindezt azonban összefüggéseiből kiragadva tette. Anton Tafferner a magyarországi németiség és a katolikus egyház két világháború közötti és a második világháború alatti kapcsolatára összpontosítva, elsősorban más szerzők (Hedwig Schwind, Eugen Bonomi) munkáit felhasználva írt összefoglalót a kérdéstről. Ugyan mérsékeltebb tónusban és tárgyilagosabban, mint Weidlein, de az ideológiai háttérrel itt sem nélkülözve. Tafferner munkája egyházmegyénként sorolta fel a németajkú plébániákat, így statisztikai adataival és forrásgyűjteményével fontos kötetnek számít. Greszl Ferenc saját lelkipásztori tapasztalatai és kutatásai alapján állított össze egyháztörténeti munkát, amely ugyancsak a magyarországi németiség és a katolikus egyház kapcsolatát vizsgálta, statisztikai adatokkal és az egyházmegyei beosztást követve. Bár ez a mű sem szaktudományos munka, hangvételében jóval méltányosabb és objektívebb hangot ütött meg Tafferner összefoglalójánál.

A második csoporthoz a tudományos igényű szerzők (Josef Haltmayer, Friedrich Spiegel-Schmidt) tartoztak, akik bár hajlamosak voltak saját érzelmeiket előtérbe helyezni, mégis munkájukat zömében a szakmai követelmények tiszteletben tartása jellemezte.

A harmadik csoportot a németországi német történészek jelentik, akik közül Gerhard Seewann munkásságát emeljük ki, aki a magyarországi németek történelméről írt nagymonográfiájában külön fejezeteket szentelt a katolikus egyház és a hazai németajkúak kérdéskörének, szociológiai és társadalomtörténeti szempontokat is beemelve kutatásaiba.

III. Felhasznált források

Dolgozatunk egyszerre politikatörténet és egyháztörténet, ezek kisebbségpolitikai szempontú vizsgálata, annyiban, amennyiben érintették Bleyer Jakab tevékenységét.

Témánkban az alap kutatások hiányoznak, hiszen a legfontosabb forrás csoport, az egyházmegyei levéltárak anyagának német kisebbségi szempontból történő módszeres vizsgálata eddig még nem valósult meg. E nélkül pedig lehetetlen a katolikus klérusnak Bleyer törekvéseihez és a magyarországi német kisebbséghez való kapcsolatát bemutatni. Éppen ennek érdekében egyházi levéltári kutatásaink voltak a legkiterjedtebbek. Így végigkutatottuk a magyarországi németiséget érintő valamennyi érseki illetve püspöki levéltár témánkra vonatkozó anyagát. Az 1919 és 1940 – Bleyer nemzetiségügyi miniszterségének kezdete és a Népművelődési Egyesület megszűnésének éve – közötti időszak egyházkormányzati és tanfelügyelői iratanyagát néztük át, ezek közül is azokat, amelyek a magyarországi németajkúakra illetve közvetlenül Bleyer személyére vonatkoztak. Voltak olyan egyházi levéltárak, ahol lehetőség nyílt a plébániai iratok kutatására is, ezek közül elsődlegesen a németajkú plébániák anyagára koncentráltunk. Ezen szempontok alapján kutattuk az Egri Főegyházmegyei Levéltár, az esztergomi Prímási Levéltár, a Győri Egyházmegyei Levéltár, a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, a Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár, a Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár, a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, a Váci Püspöki és Káptalani Levéltár és a Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár iratanyagát.

Számos fontos forrásokat használtunk fel a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára iratanyagából, ahol a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának egyes fondjait kutattuk.

Néhány hetes ösztöndíj keretében 2013 nyarán kutatásokat folytattunk a freiburgi Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa intézetben, ahol tárgyalt korszakunkra vonatkozó gazdag sajtó- és szakirodalmat találtunk, amely nélkülözhetetlen segítséget jelentett számunkra. Németországi kutatásaink lehetővé tették azt is, hogy számos korabeli német egyházi folyóiratot (*Getreuen, Jahrbuch des Reichsverbandes für die katholischen Auslandsdeutschen*), valamint a kitelepített németek által alapított újságokat (*Gerhardsbote, Unsere Post, Unser Hauskalender*) átnézzünk.

A Bleyer által létrehozott Sonntagsblatt című német nyelvű hetilap 1921 és 1940 között megjelenő számait is átnéztük, amelyek mikrofilmen kutathatóak az Országos Széchényi Könyvtárban. Bleyer Jakab parlamenti beszédeit az Országgyűlési Könyvtárban a nemzetgyűlési és képviselőházi naplók megfelelő köteteiben kutattuk.

Dolgozatunkban segítségünkre voltak azok a forrásgyűjtemények is, amelyek témánkkal kapcsolatban születtek. Így a magyar katolikus püspöki kar üléseinek korszakunkra vonatkozó jegyzőkönyvei, a papi névtárak, az egyházmegyei lelkipásztori jelentések, a népszámlálási adattárak és a nemzetiségpolitikai jogforrásgyűjtemények gazdag anyaga.

IV. A dolgozat felépítése

Munkánk fejezetelésében a kronológiai és a tematikai elvet alkalmaztuk, ennek során alfejezeteket használtunk egy-egy résztema részletes kifejtése miatt.

Az első fejezet a közvetlen előzményeket mutatja be: a magyarországi németség 1867 utáni helyzetére összpontosítva a dualizmus kisebbségpolitikáját tekintjük át röviden. Hangsúlyt helyeztünk a XVIII. században betelepített németajkúak, a középkorban érkező felvidéki cipszerek és az erdélyi szászok eltérő politikai és társadalmi helyzetének vázlatos áttekintésére. Ezt azért is tartottuk fontosnak, mert a török kiűzése utáni betelepítések révén érkezett az a németajkú csoport az országba, amelyiknél – földrajzi megoszlásánál és kialakuló mentalitásánál fogva – a hungarus-tudat megerősödött. A fejezetben elsősorban a katolikus egyház és a németajkúak viszonyát vizsgáltuk egyházmegyei elhelyezkedésük, a felső- és alsópapsággal való viszonyuk és a lelkipásztorkodás szemszögéből. Figyelmet fordítottunk a politikai katolicizmus németajkúakra tett hatására is. Ez annál inkább szükséges volt, mert Bleyer ennek révén is kapcsolódott be a hazai közéletbe.

A második fejezetben térünk rá Bleyer Jakab életútjának ismertetésére, amelyben központi szerepet kap a vallás és az egyház hatása. Ebben a részben gyermekkorát és

tanulóéveit, majd a magyar–német irodalmi kapcsolatokat vizsgáló tudományos munkásságát elemezzük. Bár a hitélet itt kevesebb figyelmet kap, mégis azért tartottuk fontosnak a témák bővebb ismertetését, mert Bleyer kialakuló eszmeiségének alapjai részben ekkor alapozódtak meg.

A harmadik fejezetben Bleyer politikai pályafutásának kezdetét vesszük górcső alá, külön nagyobb alfejezetet szentelve 1917-es, a hazai németiség ügyében megjelent tanulmányának. Elsősorban azt a különbséget kívánjuk kiemelni, amely elválasztotta őt az erdélyi szászok koncepciójától, de figyelmet fordítunk az írását érintő magyar és német reakcióknak is. Ebből kiindulva mutatjuk be a polgári demokratikus forradalom, a Tanácsköztársaság, majd az ellenforradalmi szervezkedések idején betöltött szerepét, illetve azokat a korai törekvéseit, amelyeket a magyarországi németiség kulturális és nyelvi jogai érvényesítése érdekében tett. Mindezt úgy tettük, hogy kibontakozó egyházi kapcsolatait is feltárjuk, különös tekintettel a német nyelvű sajtóra és korai egyesületalapítási tervére. A fejezet fontos része Bleyer 1919/20-as nemzetiségügyi miniszterségének bemutatása, amelyet az egyházzal való kapcsolatán keresztül vizsgálunk, elsősorban a kisebbségi oktatásügy és a nyugat-magyarországi kérdés tükrében. A püspököknek a németajkú kisebbségekkel kapcsolatos általános hozzáállását és kisebbségi iskolapolitikáját egyházmegyékre lebontva, Bleyer lemondásáig részletesen vizsgáljuk.

A negyedik nagy fejezetben az a célunk, hogy a trianoni Magyarországon élő németajkúak és a katolikus klérus sokrétű viszonyát áttekintsük. Ezért elsőként általános képet adunk a Trianon után megváltozott németajkú népesedési és felekezeti viszonyokról az 1920. évi népszámlálás tükrében, valamint földrajzi elhelyezkedés szempontjából újra áttekintjük helyzetüket. A bevezető általános információk után négy témára bontottuk ezt a valóban kiterjedt fejezetet. A Bleyer vezetésével kibontakozó német mozgalmat, így elsősorban a Magyarországi Német Népművelődési Egyesülethez való viszonyulást, a kisebbségi típusos oktatásügyet, a templomi anyanyelvhasználat problematikáját és a németajkúakra összpontosító lelkipásztorkodás módozatait, valamint a Sonntagsblatt működését és a németajkú sajtó ügyét is kutatás alá vesszük. Az oktatás kapcsán nemcsak a kisebbségi egyházi népiskolarendszert mutatjuk be, hanem a német kisebbségi tankönyvkérdésnek külön alfejezetet szentelünk. A lelkipásztorkodás helyzetét – a csekély forrásanyag miatt – elsősorban, de nem kizárólagosan a Székesfehérvári Egyházmegye forrásain keresztül mutatjuk be. Módszerünkben azt az elvet követjük, hogy a főpapság és az alsópapság említett témákra adott reakcióját egyházmegyénként ábrázoljuk, úgy, hogy ezzel

párhuzamosan Bleyer tevékenységét is vizsgáljuk. Értelemszerűen az egyházi aktor kapja a legnagyobb hangsúlyt fejezetünkben, de bemutatjuk a magyar kormányzat, a vármegyei, valamint a helyi közigazgatás álláspontját is. Fontosnak tartjuk, hogy ne csak a felső szintről, az intézkedések megszületésének szemszögéből, hanem „alulnézetből”, az alsópapság magatartásán keresztül láttassuk a német kisebbségi problémákat. Így egyszerre törekedtünk arra, hogy bemutassuk egy-egy konkrét intézkedés helyi szintű reakcióit, másrészt a németajkúak felé való általános viszonyulást is.

Az ötödik fejezet középpontjában elsősorban Bleyer és a katolikus egyház kapcsolata és annak változásai állnak. Témánk szempontjából azt vizsgáljuk, hogy mely – elsősorban németajkú – papok voltak Bleyer közvetlen környezetében, hogyan gondolkodtak ők a német kisebbség nyelvi és kulturális jogairól. Huber János soproni kanonok, Hufnagel Ferenc solymári plébános, Greszl Ferenc etyeki és torbágyi káplán, valamint Varga József ágfalvi plébános megnyilatkozásait és rövid életútját bemutatva tesszük mindezt. Az egyik alfejezet témája, hogy milyen kép alakult ki a klérus körében – kisebbségpolitikai szerepvállalásán keresztül – Bleyerről a különböző egyházi jelentésekben, levelekben. Ugyanakkor azt is megvizsgáljuk, hogy mennyiben változott Bleyer egyházképe egyrészt a magyar klérus kisebbségi jogokkal kapcsolatos tartózkodó magatartása miatt, másrészt a német népközösségi elv és a német egyház nézeteinek rá tett hatása tükrében. Ezzel összefüggésben mutatjuk be Berning osnabrücker püspök 1933 tavaszi magyarországi látogatását, amely rávilágított a német és a magyar állam, a hazai német mozgalom, valamint a katolikus klérus kisebbségekkel kapcsolatos álláspontjára. Az alfejezetekben Bleyer politikájának fokozatos radikalizálódását, és az arra adott reakciókat vizsgáljuk. Külön elemezzük Bleyernek a német nemzetiszocializmushoz való viszonyát, utolsó parlamenti felszólalását, valamint az arra adott kormányzati, ellenzéki és egyházi reakciókat is. Váratlan halála kapcsán temetését, az egyházi lapok reflektálását is bemutatjuk.

Az összegzésben összefoglaljuk azokat a – kutatások és rendszerezések révén szerzett – ismereteinket, amelyek segítenek bennünket annak megválaszolásában, hogy mi jellemezte és befolyásolta a magyarországi németiség és a katolikus egyház kapcsolatát a két világháború között, mely területekre terjedt ki ez a kölcsönös egymásra hatás és milyen szerepe volt mindebben a hívő, katolikus Bleyer Jakabnak, a hazai német mozgalom vezetőjének.

A függelékben – a teljesség igénye nélkül - azoknak a papoknak a rövid életrajzát ismertetjük, akik egyrészt a Népművelődési Egyesület 1924-es alapításakor a választmány tagjai lettek, másrészt nevük gyakran szerepelt dolgozatunkban.

A dolgozat végén található szakirodalmat két nagy részre osztottuk. Külön választottuk a tudományos és tudományos igényű műveket a nem történelmi munkáktól, így a korabeli írásoktól és a később íródott visszaemlékezésektől.

V. Eredmények

Megítélésünk szerint munkánk egyik legnagyobb eredménye maga a gazdag anyagfeltárás, amely révén a katolikus egyház és a magyarországi németiség kapcsolatát Bleyer munkásságán keresztül ábrázoltuk. Szinte teljes mértékben olyan egyházi levéltári forrásokat kutattunk és használtunk fel, melyek nagy része eddig ismeretlen volt a témában.

Témánk feldolgozása nem 1920-ban indul, hiszen Bleyer gyermekkorát, tudományos pályáját és 1917-es programadó tanulmányát is bemutatjuk, nagy hangsúlyt helyezve az egyház szerepére. Közéleti munkásságának kezdetén Bleyer gondolkodását a politikai katolicizmus irányzatai nagyban befolyásolták, így a magyar–német együttélés kérdésein túl a Katolikus Néppárt és a keresztényszocializmus egyes irányzatai gyakoroltak hatást szellemiségére. A katolikus egyházzal már politikai pályájának kezdetén kapcsolatba lépett, nemcsak német sajtóbeli tevékenysége, hanem korai egyesületalapítási terveit kapcsán is. A polgári demokratikus forradalom idején számos pap csatlakozott rövid életű néptanácsához, nem véletlenül nevezték az erdélyi szászok katolikus irányzatúnak Bleyer szervezetét. Ennek ellenére a Tanácsköztársaság leverése és nemzetiségügyi miniszteri kinevezése után 1919 nyarától lépett szorosabb, hivatalos kapcsolatba a magyar katolikus klérussal. A levéltári forrásoknak köszönhetően Bleyer miniszterségének másfél évét egyházmegyei szinten és a püspökök reakciója szerint vizsgáltuk. Arra jutottunk, hogy a katolikus főpapok Trianont közvetlenül megelőző időszakban nyitottabbak voltak a kisebbségi igények felé. Ennek oka az volt, hogy területi veszteségeiket minimalizálni akarták, így a kormányzat területi integritásra törekvő politikáját, ha fenntartásokkal is, de elfogadták. Éppen ezért a magyar állam egysége mellett kiálló Bleyert is támogatták, de nem elsődlegesen a kisebbségi politikust, hanem a területi megcsonkításokat ellenző kormányok miniszterét látták benne. Trianon után éppen kisebbségi tevékenysége miatt vált az egyház számára egyre elfogadhatatlanabbá Bleyer személye, dacára annak, hogy az ellenforradalmi berendezkedés híve volt.

Tárgyalt időszakunkban az egyház döntő befolyással rendelkezett a hazai német kisebbség mindennapos életére, így az oktatás, a hitélet (liturgia, lelkipásztorkodás) és a sajtóügyek területén folyamatos kapcsolatban állt németajkú híveivel. Bár kutatásaink is

megegerősítették a magyar klérus asszimilációban játszott jelentős szerepét, lényeges, hogy főpaponként és egyházmegyénként differenciáltan tekintsünk a kérdésre. A püspöki hozzáállások közötti különbségek feltárásával a magyarosítás mögött meghúzódó okok is könnyebben magyarázhatóak. Így arra is választ kaphattunk, hogy miért és miben tért el – személyiségük különbözőségén túl – Csernoch János és Serédi Jusztinián esztergomi érsekek kisebbségekkel kapcsolatos magatartása. Forrásaink és az eddigi szakirodalom alapján azt mondhatjuk, hogy az asszimiláció szorgalmazásában az egyházat számos ok vezette. Egyes egyházmegyék határ menti elhelyezkedése, az alsópapság visszajelzései, a kormányzat iskolakérdésben vitt bizonytalan magatartása, a vármegyei és települési közigazgatás gyakori sovinizmusa, egyes főpapok szándéka, a keresztény egyházakkal való hazafiassági verseny, a nemzetiségekkel szembeni előítéletek és a Trianon utáni sokkhatás elősegítette a magyar klérus kisebbségekkel kapcsolatos türelmetlen és a beolvadást elősegítő magatartását. Az egyház kisebbségi kérdésben elfoglalt álláspontját a német népközösségi eszmétől és a pángermán törekvésektől való félelem is befolyásolta, amelyet a magyar közélet aktorai (közigazgatás, plébánosok) és a német birodalmi külpolitika egyre erősödő expanzivitása tovább erősítettek. Ezek a külső és belső, a trianoni traumából is következő hatások nem segítették elő az egyház részéről a reális helyzetfelismerést. Hiszen ésszerűbb lett volna például Bleyer elvszerű politikájának engedni, mert a kisebbségi jogok előzékenyebb biztosítása, az alapvetően államhű és keresztény alapokon nyugvó Népművelődési Egyesület tevékenységének támogatása minden bizonnyal mérsékelte volna az elégedetlenkedők hangját. Ezzel szemben például az MNNE-t létrejötté után szinte azonnal – a főpapok közül is többen, de leginkább a vidéki plébánosok – bizalmatlanul fogadták és nagynémet törekvések képviselőivel támadták. Ez a hozzáállás súlyos csalódást jelentett Bleyernek is, ezért bár elkötelezett katolicizmusa nem csorbult, de egyházában megrendült a bizalma. Ezen magatartása különösen az 1920-as évek végétől vált egyértelművé, amikor – hangnemének radikalizálódásával – gyakrabban bírálta a klérus német kisebbséghez való viszonyát. Nem volt véletlen, hogy gondolkodásában a népközösségi elv fokozott térnyerése egyre jobban érvényesült. Ezt azonban nemcsak a magyar katolikus klérus iránti bizalomvesztése okozta, hanem a népközösségi elv német egyházi propagálása is, amelyben – mivel a birodalmi terjeszkedés ideológiájául szolgált – az anyanyelvhasználat érvényesítése kiemelt helyet foglalt el.

Az iskolai típusváltásoknál az egyház tartózkodó magatartást tanúsított, jóllehet Bleyer méltányolható követeléseket támasztott. A püspökök és a plébánosok

alapvetően a változatlanlanságot szorgalmazták, tartottak a települési konfliktusoktól, másrészt mivel – ahogy példáinkon is láthattuk – a kormányzat nem tudta hatékonyan leszerelni a helyi közigazgatás szabotálását, az egyház sem érezte magára nézve kötelezőnek a változtatásokat. Ezt elsődlegesen akkor tette meg, amikor a kormány – elsősorban külpolitikai érdekből – határozottabban lépett fel vele szemben. Itt az egyház megtehetette volna, hogy már jóval korábban igazodik a rendeletek szellemiségéhez, de ettől a kormánypolitika végrehajtásának gyakori következetlensége, az alsó fokú hatóságok sovinizta támadásaitól való féltelme mellett az oktatással kapcsolatos, saját döntési jogához való, törvényileg valóban megalapozott ragaszkodása is visszatartotta. Az alsópapság jórészt akadályozta a típusváltást, bár egy-egy településen méltányosan viszonyultak az iskolai igényekhez. A plébánosok helyzetét megnehezítette a helyi hatóságok sovinizmusa, amely sokszor találkozott a papok egy részének túlfűtött hazafiasságával, így egymást erősítő folyamatokról beszélhetünk.

Az egyház az oktatásügyben jobban ragaszkodott a magyar nyelvhez, míg a templomi nyelvhasználat területén inkább tett engedményeket. A templomi énekekre és a prédikációra, valamint az egyes ájtatosságokra vonatkozó templomi anyanyelvhasználat szabadabb mozgásteret jelentett a felső- és alsópapságnak, hiszen számukra is fontos volt, hogy híveik megértsék őket és hitéletük elmélyüljön. Ebből a szempontból sokat tettek azért, hogy a lelkipásztorkodás – gyónás, személyes hitélet – során akadálytalan legyen a kommunikáció. Ennek ellenére ezen a területen is számos példát találunk arra, hogy a magyar nyelvet – sokszor a helyi sajátosságok ellenére – előnyben részesítették. Ezt leginkább akkor alkalmazták, ha a németajkú lakosság tudott magyarul és ilyenkor általában a többségi magyar lakosságnak kedveztek. Bleyer számos alkalommal sérelmezte a német nyelvű szentmisék és ájtatosságok hiányát, de felhívta a figyelmet az anyanyelvű hitoktatás nehézségeire is.

Bleyer és a katolikus egyház kapcsolatának egyik fontos pontja volt a Sonntagsblatt létrehozása és működtetése. A Bleyer által 1921-ben létrehozott lap nemcsak a kisebbségi nyelvi és kulturális törekvéseket karolta fel, hanem katolikus szellemiségű sajtóorgánum is volt egyben. A klérus nagy része – a kezdeti szimpátia után – azért tekintett bizalmatlanul a Sonntagsblattra, mert a németajkú katolikus népesség döntő részét maga mögé tudta állítani, így a német kisebbségi és a katolikus hitéleti ügyeket egy lapban tudta megjeleníteni. Emellett a lap német birodalmi támogatása és a hazai németajkúak nyelvi és kulturális sérelmeinek állandó napirenden tartása még bizalmatlanabbá tette tevékenységét nemcsak az egyház, hanem az állam felé is. Ezen még az sem változtatott, hogy számos olyan németajkú pap írt a

lapba, akinek magyar állam iránti hűségéhez nem férhetett kétség. Ehhez kapcsolódóan is tartottuk fontosnak, hogy bemutassuk a Bleyer közvetlen környezetében működő, zömében németajkú papság néhány tagját, akik publikáltak a Sonntagsblattban. Az is tény, hogy az újság esetenkénti türelmetlensége, a külföldi német sajtót befolyásolni kívánó hangvétele az egyes kisebbségi panaszokat aránytalanul felnagyította. A Sonntagsblatt egyedisége abban állt, hogy a közös problémák révén kapcsolatot teremtett az ország különböző részein élő németajkú közösségek között, elmélyítette identitás- és összetartozás tudatukat. Az újság nyelvi és kulturális jogaikra – és azok hiányára – hívta fel figyelmüket. A lap – különösen a településekről vett példái révén – megjelenítette az egyház kisebbségi tevékenységével kapcsolatos elégedetlenkedők véleményét is, tehát általa olyan nyilvánosság jött létre, ami eddig ilyen mértékben még nem. Kutatásaink szerint a pécsi püspökségről indultak ki az első olyan kísérletek, amelyek konkurenciát akartak állítani a Sonntagsblattel szemben, de ezek a kezdeményezések főleg pénzhiány miatt elhaltak.

Bleyer a kisebbségi problémák megoldatlansága miatt munkásságának utolsó éveiben nemcsak a magyar állam és a helyi közigazgatás, hanem az egyház felé is markánsabb kritikát gyakorolt. Bleyer nem szakított deutschungar-felfogásával, hiszen élete utolsó éveinek küzdelmei éppen arról a dilemmájáról szóltak, hogy hogyan képviselheti a hazai németiség érdekeit a birodalmi német politika támogatásával úgy, hogy magyar állam iránti hűségét is megőrizhesse. Bár ez már kétségtelenül lehetetlen vállalkozást jelentett, Bleyer állandó szándéka volt, hogy bármilyen körülmények között, de összehangolja a magyar állam iránti ragaszkodást a hazai német érdekek képviseletével. Ez minden – különösen az 1920-as évek legvégétől jelentkező – tépelődése ellenére haláláig legbensőbb személyes törekvése maradt. Bleyer utolsó parlamenti beszéde is – politikai taktikázása, birodalmi kapcsolatépítései és a magyar kormányok kisebbségpolitikájának minden eddiginél élesebb bírálata ellenére – erőteljesen felszínre hozta a Németországra támaszkodni akaró, de a magyar államhűséget teljesen elvetni nem tudó és akaró politikus dilemmázását.

Bleyer helyesen ismerte fel a magyarországi németiség nyelvi és kulturális igényeit, de kisebbségpolitikai kudarcai miatt nem tudta teljesen reálisan felmérni azokat a külpolitikai folyamatokat, amelyek már nem az államhűség vagy a népközösség elvének érvényesüléséről, hanem terjeszkedő nagyhatalmak politikai törekvéseiről szóltak. Másik oldalról viszont a klérus és a kormányzat, akik a magyar állam iránti hűséget kérték számon Bleyeren, valamint részben joggal bírálták a hazai német mozgalom egyre szorosabb berlini kötődéseit, nem mérték fel, hogy a kisebbségi rendeletek végrehajtásának akadályozása Bleyerék külföld felé

fordulásának döntő oka volt. Így bár az 1930-as évek elejétől a birodalmi expanzivitást tekintve egyre indokoltabban kérhették számon a német mozgalom egyes irányzatain a magyar államhűséget, mégis, ha a hazai németiség nyelvi jogainak gyakorlati érvényesülését tekintjük, akkor ezt részben farizeus módon tették.

Bleyer Jakab katolikus egyházhoz fűződő kapcsolata elsősorban a német kisebbségi kérdésen keresztül bontakozott ki. A trianoni Magyarországon kialakuló német mozgalom vezetőjeként már nem viszonyulhatott úgy a katolikus egyházhoz, mint korábban, amikor személyes vallásossága és a politikai katolicizmushoz való kötődése szinte zavartalan együttműködést biztosított számára a klérussal. Az 1920 után kialakuló ellenforradalmi rendszerben Bleyernek csalódást okozott – különösen miniszterségének kedvezőbb tapasztalatai után – a katolikus egyház magatartása. Úgy vélte, hogy a katolikus hitéhez hű németiség anyanyelvi jogainak biztosítása jóval kevesebb ellenállásba fog ütközni és a klérus inkább motorja, és nem fékező ereje lesz ezen törekvéseknek. Nem ez történt. Tendenciáját tekintve egy jogos mérlegelésektől ugyan nem mentes, de inkább tétova, hol a magyar állam mérsékeltebb, hol a helyi közigazgatás radikálisabb asszimiláló magatartását magáévá tevő viselkedést láthattunk a katolikus klérus többségének részéről. Így Bleyert minden bizonnyal hívő magatartása – és korai halála – akadályozta meg abban, hogy a magyar katolikus klérussal a kisebbségi kérdés kapcsán tovább mélyüljön a konfliktusa, amely – ahogy láthattuk – egyre nyíltabbá és kiélezettebbé vált. Ugyanakkor mindehhez nyomatékositani kívánjuk azt is, hogy egyházmegyénként és plébániánként változó volt a katolikus klérus német kisebbséghez való viszonya, valamint többen a felső- és az alsópapság soraiból elősegítették a német nyelvű hitélet fejlődését. Lényeges tehát, hogy a települési szintű kutatási eredményekből kiindulva alkossunk véleményt a katolikus egyház magatartásáról, hozzájárulva egy realisabb kép kialakításához.

VI. Témával kapcsolatos publikációim

Magyarországi német egyesületek helyzete az 1930-as években. In: Fejezetek a tegnapi világból – Tanulmányok a 19–20. század történelméből, Főszerk.: Gergely Jenő, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Program, Budapest, 2009, 233–246.

Egy kisebbségpolitikus küzdelmei és vívódásai. Bleyer Jakab parlamenti képviselői tevékenysége (1920–1933). In: Mából a tegnapról. Képek Magyarország 19. és 20. századi történelméből. Főszerk.: Erdődy Gábor, ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történelem Program, Budapest, 2012. 195–210.

Jakob Bleyer, als Parlamentsabgeordneter (1920–1933). In: Bewahrte Traditionen und neue Horizonte. Nachwuchskonferenz ungarndeutscher Thematik. Hrsg.: Gábor Kerekes. Budapest, Neue Zeitung Bücher – Reihe Wissenschaft. Band 2. Ad Librum, 2012. 92–102.

A Magyar Sion hegyéről. Csernoch János esztergomi érsek és a magyarországi németek (1920–1927). Hítel XXVI. évf. 8. sz. 2013. augusztus, 98–106.

Kisebbségpolitikai mozaikok egy német főpásztori látogatáshoz. Berning, osnabrücker püspök magyarországi utazása (1933). In: Modern Magyarország. Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Doktori Programjának tudományos folyóirata. Különszám Pritz Pál Tanár Úr tiszteletére. 3. évf. [2014] 1. Főszerk.: Erdődy Gábor. 89–103. <http://moma.elte.hu/wp-content/uploads/2014/08/mm.pdf>